
Makale

DOI: 10.5281/zenodo.22663766

Bireyci/Atomcu Okumanın Eşiğı: Bilim Etiğı, Toplumsal Norm ve Uzlaşma Arasında Bir Sınır Denemesi

Onur AKBAŞ (Dr.)

Bu makale, Ernest Gellner'in *Dil ve Yalnızlık* adlı eserindeki bireyci/akılcı özne tartışmasını "eşik" metaforu üzerinden yeniden okumayı amaçlamaktadır. Çalışmanın temel sorusu şudur: Bireyci ya da atomcu okuma, toplumsal yaşam ve uzlaşmanın hangi ünitesine kadar meşru ve verimlidir? Bilimsel üretimde bireyin kurumsal, siyasal ve geleneksel otoriteler karşısında özerkleşmesi epistemik bir zorunluluk olarak değerlendirilebilir. Buna karşılık aynı bireycilik, gündelik hayatta ve insani ilişkilerde toplumsal normları bütünüyle dışlayan bir tutuma dönüştüğünde etik bir sorun üretir. Makale, bilim alanında bireysel yargı, kuşku ve özerkliğin bilim etiğı tarafından korunması gerektiğini; toplumsal yaşamda ise yazılı ve yazılı olmayan normların insan ilişkilerini düzenleyen asgari uzlaşma zemini olarak işlev gördüğünü savunur. Bu bağlamda önerilen çözüm, yaşam ile teori arasında bir ayırım ve geçiş ahlakı kurmaktır: Bilimde toplumsal normları aşan tutum, toplumsal hayatta ise insani sorumluluğı gözetken normatif dikkat.

Anahtar Kelimeler: Bireycilik, atomculuk, bilim etiği, toplumsal norm, uzlaşma, eşik metaforu, Ernest Gellner.

Giriş: Eşiğin Nerede Başladığı

Modern düşünce, bireyi çoğu zaman kendi kendine yeterli bir akıl adası olarak kurar. Bu ada, geleneklerin kıyısından kopmuş, otoritenin sisinden çıkmış, kendi yargısını kendi içinde sınayan bir özne fikriyle parıldar. Fakat her ada bir denizin içindedir. Bireyin toplumsal bağlardan arındırılmış biçimde düşünülmesi, bilginin kuruluşunda özgürleştirici bir imkân sağlarken gündelik hayatın ilişkisel dokusunda soğuk ve hatta yıkıcı bir tavra dönüşebilir. Bu nedenle bireycilik meselesi, yalnızca felsefi bir tercih değil, aynı zamanda bir sınır problemidir: Birey nerede epistemik cesaretin taşıyıcısı, nerede toplumsal inceliğin zedeleyicisi hâline gelir?

Bu çalışmada “eşik” metaforu tam da bu sınır problemine işaret eder. Eşik, içerisi ile dışarısını ayıran fakat aynı zamanda geçişi mümkün kılan ara mekândır. Bireyci/atomcu okuma da böyle bir ara mekânda durur. Bilimin alanında bireyin tek başına düşünebilme cesareti, yerleşik kanaatleri askıya alma gücü ve otorite karşısındaki mesafesi bilimsel etkinliğin motorudur. Buna karşılık sosyal ilişkilerde aynı tavrın, yani yalnızca kendi akıl yasasını tanıyan, ilişkisel incelikleri ikincil gören tutumun, insanı bankacı titizliğinde güvenilir ama akşam sofrası sıcaklığında eksik bir varlığa dönüştürme riski vardır.¹

Makalenin iddiası şudur: Bireyci/atomcu okumanın eşiği, bilimsel doğruluk arayışının gerektirdiği özerklik ile toplumsal yaşamın gerektirdiği uzlaşma arasındaki geçiş çizgisidir. Bilim söz konusu olduğunda birey, toplumsal normları ve yerleşik kabulleri aşan bir sorgulama hakkına

sahiptir; burada toplumsal etik değil, bilim etiği belirleyici olur. Ancak toplumsal yaşam içinde bilim insanı da dahil olmak üzere her birey, insani ilişkilerde yazılı ve yazılı olmayan normlara göre hareket etmekle yükümlüdür. Teori ile yaşamı birbirine karıştırmak, düşünceyi kabalıkla; özerkliği kayıtsızlıkla; kuşkuyu ise ilişkisizlikle karıştırma tehlikesini doğurur.

1. Bireyci Görüşün Doğuşu ve Atomcu Okumanın Vaadi

Gellner, bireyci ruhun Avrupa’da ortaya çıkışını karmaşık ve tartışmalı bir hadise olarak değerlendirirken, insanın toplumsal otoriteyi kabullenerek kendi görüşlerini, değerlerini, amaçlarını ve kimliğini seçme noktasına nasıl geldiği sorusunu merkeze alır.² Bu soru, modern öznenin doğum belgesi gibidir. Birey artık yalnızca bir cemaatin, sınıfın, loncanın, ailenin ya da geleneğin uzantısı değildir; kendi dünya tasarımının sorumluluğunu üstlenen ayrı bir merkezdir.

Atomcu okuma bu noktada devreye girer. Toplum, kendi içinde amaçları ve tercihleri bulunan bireylerin sözleşmeye dayalı birlikteliği olarak düşünür. Bu bakış, siyasal alanda yönetimin meşruiyetini bireylerin rızasına, ekonomik alanda değişimi sözleşme tercihlerine, etik alanda ise bireysel acı ve hazların toplamına bağlama eğilimindedir. Gellner’in işaret ettiği gibi statü toplumundan sözleşme toplumuna geçiş, bireyciliğin yalnızca bir boyutu değil, modern toplumsal tahayyülün temel ifade biçimlerinden biridir.³

Bu okumanın vaadi büyüktür: birey, otoritenin gölgesinden çıkar; bilgi, soydan, makamdan,

1 Ernest Gellner, *Dil ve Yalnızlık: Wittgenstein, Malinowski ve Habsburg İkilemi*, çev. G. Aysu Oğuz (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2013), 49.

2 Gellner, *Dil ve Yalnızlık*, 43.

3 Gellner, *Dil ve Yalnızlık*, 45.

kutsanmış hiyerarşilerden ve geleneksel ayrıcalıklardan bağımsızlaşır. Gellner'in vurguladığı üzere modern bilimi güçlü kılan şeylerden biri, bilimsel etkinliğin "otoriter ve siyasi olarak garanti altına alınmış hiyerarşilerin yokluğu" içinde yürümesidir.⁴ Bu nedenle atomcu okuma, bilimin kuruluş anında yalnızca felsefi bir soyutlama değil, epistemolojik bir temizlik hamlesidir.

Ne var ki bu hamlenin kendisi de mutlaklaştırıldığı anda sorun üretir. Birey her bağdan soyutlanmış bir başlangıç noktası olarak düşünüldüğünde, tarih, dil, din, kültür ve alışkanlıkların insan üzerindeki kurucu etkileri görünmez hâle gelir. Oysa birey, toplumsal ilişkilerden önce gelen saf bir madde değil, bu ilişkiler içinde biçimlenen ve onlarla konuşarak kendi özerkliğini kuran bir varlıktır. Eşik burada belirir: Bilgi alanında arındırıcı olan atomculuk, sosyal varoluş alanında körleştirici olabilir.

2. Bilimde Bireycilik: Özerklik, Kuşku ve Bilim Etiği

Bilimsel faaliyetin ayırt edici niteliği, bireyin tek başına kalma cesaretini kurumsal bir erdeme dönüştürmesidir. Bilim insanı, çoğunluğun kanaatiyle, geleneğin konforuyla ya da siyasi otoritenin talebiyle yetinmez. Onun yükümlülüğü, kanıtın önünde eğilmek; fakat kanıt yerine geçen kalabalıklara teslim olmamaktır. Bu nedenle bilim alanında bireycilik, sosyal bencillik değil, epistemik sorumluluktur.

Robert K. Merton'un bilim ethosu için belirlediği evrenselcilik, ortaklaşacılık, çıkar gütmeme ve örgütlü kuşkuculuk ilkeleri bu noktada önemlidir.⁵ Bu ilkeler, bilim insanını yalnızca bireysel kanaatine mahkûm etmez; aynı zamanda o

kanaati kamusal denetime açar. Bilim etiği, bireyin özerkliğini korurken onun iddiasını ortak aklın sınamasına teslim eder. Böylece bilimde bireycilik, kapalı bir benlik rejimi değil, kamusal doğrulama sürecine katılan bir özgürlük biçimi olur.

Michael Polanyi'nin "bilim cumhuriyeti" tasavvuru da benzer bir denge kurar. Bilimsel üretim, merkezi emirle değil, uzmanların birbirlerinin çalışmalarına yönelttiği içkin dikkat ve karşılıklı denetimle ilerler.⁶ Bu modelde birey vardır, hatta vazgeçilmezdir; fakat bu birey, yalıtılmış bir atom değil, görünmez bir koordinasyon ağı içinde çalışan sorumlu bir üyedir. Bilimsel özerklik, bilimsel cemaatin denetiminden kaçmak değil, onun içinde özgürce konuşabilmektir.

Kuhn'un paradigma kavramı, bilimsel bireyciliğin mutlak olmadığını gösterir. Bilim insanı çoğu zaman bir paradigma içinde düşünür; kavramlarını, problemlerini ve meşru çözüm yollarını bu çerçevede öğrenir.⁷ Fakat paradigma, sorgulamayı bütünüyle kapatan bir hapisane değildir. Kriz anlarında bireysel yaratıcılık, yerleşik bilimsel normların ötesine geçerek yeni bir görme biçimi teklif edebilir. Bu bakımdan bilim, hem topluluk hem birey, hem norm hem sapma, hem disiplin hem de keşif alanıdır.

Bu nedenle bilim alanında çözüm, toplumsal normları bilimin üstüne çıkarmak değil, bilim etiğini bilimin iç düzeni olarak kabul etmektir. Bir bilim insanı, mahallenin, partinin, cemaatin ya da makamın beklentisiyle değil, kanıt, yöntem, eleştiri ve doğrulanabilirlik ilkeleriyle hareket eder. Bu anlamda bilimsel bireylik, toplumsal normları aşan meşru bir eşiğe sahiptir.

6 Michael Polanyi, "The Republic of Science: Its Political and Economic Theory," *Minerva* 1 (1962): 54-73.

7 Thomas S. Kuhn, *The Structure of Scientific Revolutions*, 3rd ed. (Chicago: University of Chicago Press, 1996), 10-11.

4 Gellner, *Dil ve Yalnızlık*, 47.

5 Robert K. Merton, "The Normative Structure of Science," in *The Sociology of Science: Theoretical and Empirical Investigations*, ed. Norman W. Storer (Chicago: University of Chicago Press, 1973), 267-278.

3. Toplumsal Yaşamda Bireycilik: Etik Soğuma Problemi

Bireyci/atomcu okumanın problemleri tarafı, bilimdeki haklı özerkliği gündelik hayatın tüm ilişkilerine taşımaya kalktığında ortaya çıkar. İnsan ilişkileri yalnızca doğruluk önermelerinden oluşmaz. Selam, hatır, nezaket, vefa, mahremiyet, sözün bağlamı, kırılabilirlik ve toplumsal beklentiler, gündelik yaşamın yazılı olmayan dilbilgisini kurar. Bu dilbilgisi olmadan toplum, yalnızca sözleşmelerin soğuk masasına bırakılır.

Gellner'in bireyci/akılcı tip için çizdiği portre, bu tehlikeyi berrak biçimde gösterir. Böyle bir kişi ilkelere göre hareket eder, benzer durumlara benzer tutumla yaklaşır ve güvenilir görünür; fakat ilham verici ya da insani yakınlık kurmaya elverişli biri olduğu söylenemez.⁸ Bu tespit, modern bireyciliğin etik açığını görünür kılar: İnsan yalnızca tutarlı kurallarla değil, ilişki kurma kabiliyetiyle de ahlaki bir varlık olur.

Burada MacIntyre'in modern ahlak eleştirisi hatırlanabilir. Modern birey, kendisini gelenekten ve ortak iyi fikrinden kopardığında ahlaki dili büyük ölçüde tercihlerin çatışmasına indirger.⁹ Toplumsal uzlaşmanın çözülmesi, bireyi özgürleştiriyor gibi görünürken onu ortak anlam dünyasından da mahrum bırakır. İnsan, kendi değerlerini seçme hakkına sahiptir; fakat her seçimi yalnızca kendi içinden gerekçelendirdiğinde, başkalarıyla kurulacak etik ortaklık zayıflar.

Habermas'ın iletişimsel eylem teorisi de bu noktada aydınlatıcıdır. Toplumsal yaşam, yalnızca stratejik çıkar hesaplarıyla değil, karşılıklı anlaşılabilirlik, geçerlilik iddiaları ve iletişimsel uzlaşma imkânıyla ayakta durur.¹⁰ Birey, özerk olduğu ka-

dar konuşan, dinleyen ve gerekçe sunan bir varlıktır. Toplumsal etik, bireyi ezmek için değil, karşılaşmaların dağılmasını önlemek için vardır.

Bu bağlamda atomcu okuma, toplumsal yaşamda sınırlı bir açıklama gücüne sahiptir. İnsanları yalnızca çıkarlarını izleyen, tercihlerini hesaplayan, sözleşmelerle birleşen parçacıklar olarak görmek, toplumsal deneyimin sıcak ve kırılabilir dokusunu ihmal eder. Bireyin hakkı kadar, ilişkinin hakkı da vardır; özgürlüğün alanı kadar, inceliğin alanı da vardır.

4. Eşik Metaforu: Bilimden Hayata Geçerken Değişen Ahlak

Eşik metaforu, bireyciliğin nerede erdem, nerede sorun hâline geldiğini düşünmek için kullanışlıdır. Bilimsel etkinlikte birey, toplumsal baskılarından bağımsızlaşmak zorundadır. Çünkü hakikat iddiası, çoğunluk oyununa, geleneksel kabule ya da duygusal yakınlığa göre kurulamaz. Fakat aynı birey, gündelik hayatın eşiklerinden içeri girdiğinde artık laboratuvarın, arşivin ya da metnin soğuk düzeninde değildir. Karşısında yalnızca tezler değil, insanlar vardır.

Bu nedenle yaşam ile teori arasında bir geçiş ahlakı gerekir. Teoride hakikat, kişisel ilişkilerin üzerinde tutulabilir; yaşamda ise hakikat iddiasının sunulmuş biçimi, ilişkinin dokusunu gözetmek zorundadır. Bilim insanı, bilimsel meselelerde toplumsal normları aşkın bir tutum izleyebilir; fakat insani ilişkilerinde yazılı ya da yazılı olmayan toplumsal normları bütünüyle askıya alamaz. Çünkü toplumsal normlar her zaman gerilik, bası ya da otorite anlamına gelmez; çoğu zaman karşılıklı saygının, nezaketin ve güvenin görünmez altyapısıdır.

Bu ayrım, bilimsel ödünsüzlük ile gündelik kaballığı birbirinden ayırır. Bir akademisyen, kanıtın gerektirdiği yerde hocasına, kurumuna, mahallesine, siyasi çevresine veya çoğunluğun ka-

⁸ Gellner, *Dil ve Yalnızlık*, 49.

⁹ Alasdair MacIntyre, *After Virtue: A Study in Moral Theory*, 3rd ed. (Notre Dame: University of Notre Dame Press, 2007), 6-22.

¹⁰ Jürgen Habermas, *The Theory of Communicative Action*, vol. 1, *Reason and the Rationalization of Society*, trans. Thomas McCarthy (Boston: Beacon Press, 1984), 86-101.

naatine itiraz edebilmelidir. Fakat aynı akademisyen, insani ilişkilerde sözün zamanını, muhatabın kırılğanlığını, ortak yaşamın inceliklerini ve sosyal bağların onarıcı gücünü dikkate almalıdır. Bilim etiği, toplumsal etiğin yerine geçmez; yalnızca bilimsel alanın özgün ahlakını kurar.

Eşik burada iki yönlü çalışır. Toplum bilime, “biz böyle alıştık” diyerek hükmetmemelidir. Bilim de topluma, “yalnızca ben bilirim” kibriyle bakmamalıdır. Birincisi bilimi dogmaya, ikincisi bilgiyi insansızlığa sürükler. Sağlıklı çözüm, bilim alanında özerklik; toplumsal alanda sorumluluk ilkesidir.

5. Uzlaşmanın Ünitesi: Kişi, Kurum ve Kamusal Dil

Bireyci/atomcu okumanın toplumsal yaşam ve uzlaşmanın hangi ünitesine kadar geçerli olduğu sorusu, üç düzeyde cevaplanabilir. İlk düzey kişidir. Kişi, kendi vicdanı, aklı ve deneyimiyle karar verme hakkına sahiptir. Bu hak olmadan ahlaki sorumluluk da bilimsel yaratıcılık da mümkün olmaz. Ancak kişi, diğer kişilerin varlığını yalnızca kendi özgürlüğünün sınırı olarak değil, kendi insanlığının muhatabı olarak görmek zorundadır.

İkinci düzey kurumdur. Bilimde kurum, bireyi boğmak için değil, iddiaları denetlemek için vardır. Hakemlik, yöntem, atıf, kaynak gösterme, eleştiri ve düzeltme mekanizmaları bireysel iddianın keyfiliğini sınırlar. Bu bakımdan bilim etiği, bireysel cesareti kurumsal sorumlulukla dengeler. Kaynak göstermek, yalnızca teknik bir kural değil, bilginin kamusal hafızasına karşı ahlaki bir nezakettir.

Üçüncü düzey kamusal dildir. Toplumsal uzlaşma, insanların birbirini bütünüyle sevmesinden değil, birbirine gerekçe sunabilmesinden doğar. Kamusal dil, bireysel tercihleri ortak tartışmaya açan zemindir. Bu zeminde hiç kimse yalnızca kendi iç sesiyle yetinemez; iddiasını başkalarının anlayabileceği, tartışabileceği ve gerekir-

se itiraz edebileceği bir dile çevirmek zorundadır.

Bu üç düzey birlikte düşünüldüğünde atomcu okumanın eşiği netleşir: Birey, bilimsel iddiada özgür ve cesur olmalıdır; kurum, bu iddiayı yönetsel ve etik denetime açmalıdır; kamusal dil ise bireyin özerkliğini başkalarıyla yaşanabilir bir uzlaşmaya dönüştürmelidir. Bireycilik, bu üç düzeyi yok saymadığı sürece yararlıdır. Onları çözdüğü anda etik bir soruna dönüşür

Sonuç: Bilimde Özgür, Hayatta Sorumlu Birey

Bireyci/atomcu okuma, modern bilimin ve modern öznenin kuruluşunda güçlü bir imkân sunar. İnsanı geleneksel hiyerarşilerin, statü düzenlerinin ve sorgulanmamış otoritelerin dışına çağırır. Bilim söz konusu olduğunda bu çağrı vazgeçilmezdir. Bilim insanı, toplumsal normların rahatlatıcı fakat bazen körleştirici basıncını aşarak kanıtın, yöntemin ve eleştirinin alanına girmek zorundadır.

Bununla birlikte aynı bireyci tutumun toplumsal yaşamın bütününe taşınması, ilişkileri soğutan ve insanı yalnızca ilke uygulayan bir mekânizmaya dönüştüren etik bir probleme yol açabilir. İnsan, yalnızca düşünen değil, birlikte yaşayan bir varlıktır. Birlikte yaşamak ise yazılı hukuk kadar yazılı olmayan inceliklere, ortak kabullere, sembolik jestlere ve karşılıklı güvene ihtiyaç duyar.

Bu makalenin önerdiği çözüm, yaşam ile teori arasında bir eşik ahlakı kurmaktır. Bilim alanında bireylik, toplumsal normları aşan bir sorgulama cesareti olarak korunmalıdır; burada belirleyici olan bilim etiğidir. Toplumsal yaşamda ise birey, özellikle de bilim insanı, insani ilişkilerinde yazılı veya yazılı olmayan toplumsal normları dikkate almalıdır. Böylece birey ne toplumsal kalıpların içinde erir ne de kendi aklının soğuk kalesine çekilir. Eşiğin iki yanında iki ayrı sorumluluk vardır: Bilimde hakikate sadakat, hayatta insana dikkat.

Kaynakça

- Gellner, Ernest. *Dil ve Yalnızlık: Wittgenstein, Malinowski ve Habsburg İkilemi*. Çeviren G. Aysu Oğuz. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2013.
- Habermas, Jürgen. *The Theory of Communicative Action*. Vol. 1, *Reason and the Rationalization of Society*. Translated by Thomas McCarthy. Boston: Beacon Press, 1984.
- Kuhn, Thomas S. *The Structure of Scientific Revolutions*. 3rd ed. Chicago: University of Chicago Press, 1996.
- MacIntyre, Alasdair. *After Virtue: A Study in Moral Theory*. 3rd ed. Notre Dame: University of Notre Dame Press, 2007.
- Merton, Robert K. "The Normative Structure of Science." In *The Sociology of Science: Theoretical and Empirical Investigations*, edited by Norman W. Storer, 267-278. Chicago: University of Chicago Press, 1973.
- Polanyi, Michael. "The Republic of Science: Its Political and Economic Theory." *Minerva* 1 (1962): 54-73.